

ӘОЖ 821.512.122.09; МҒТАР 17.82.31
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.40>Қ.С. ҚАЛЫБЕКОВА¹, О. СӨЙЛЕМЕЗ², А.Д. БЕКҚҰЛОВА³✉

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: 1kalam09@mail.ru
²доктор, профессор, Кастамону университеті
(Түркия, Кастамону қ.), e-mail: soylemezo@yahoo.com
³Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: aynash.1979@mail.ru

«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫНДАҒЫ» ЕЖЕЛГІ НАНЫМ-СЕНІМДЕР КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада «Қорқыт ата кітабындағы» жырларда көрініс табатын оғыз тайпаларының көне наным-сенімдері мен ежелгі түркі халықтарының мифтік элементтері және шамандық нанымдарына байланысты дүниеге келген көне сюжеттер арнайы қарастырылады. Сонымен қатар, «Қорқыт ата кітабында» ерте заманның дүниетанымы мен кейінгі дәуірдің идеологиясы, шамандық сана мен исламдық түсініктің ұштаса келе, тұтас әрі күрделі синкреттік түрде көрініс табатыны баяндалады. «Қорқыт ата кітабынан» мифтік сарындағы мотивтердің ұқсастығы жоқ, бөлек үлгілерін ұшыратуға болатыны айтылады. Түркі халықтарының нанымдары мен әлемнің жаратылысы турасында дүниеге келген мифтік түсініктері жақсы сақталғандығы жайында сөз қозғалады.

Мақаланы жазуда белгілі ойшыл ғалымдардың талдаулары мен ой-тұжырымдары берілген зерттеу еңбектері қарастырылды. Кітап исламдық құндылықтарды қабылдаған кезеңде хатқа түскенімен, жырларда ескі нанымдардың көп өзгеріске ұшырамағандығы зерттеу нысанына айналады. Қорқыт ата мұрасының мәдениет, әдебиет пен тарих үшін аса құнды дүние екендігі белгілі. Сонымен қатар, Қорқыт жайлы деректердің де шындыққа жанаспайтын тұстары зерттеуді қажет етеді. Сол себепті заман озса да өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі екендігі айтылады.

Кілт сөздер: Қорқыт, наным-сенім, болмыс, сюжет, эпос, әдет-ғұрып, фольклор.

K.S. Kalybekova¹, O. Soylemez², A.D. Bekkulova¹

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Karaganda Technical University
named after A. Saginov (Kazakhstan, Karaganda), e-mail: 1kalam09@mail.ru

²Doctor, Professor, Kastamonu University
(Turkey, Kastamonu), e-mail: soylemezo@yahoo.com

¹Lecturer of Karaganda Technical University named after A. Saginov
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: aynash.1979@mail.ru

Manifestations of ancient beliefs in “The Book of Korkyt Ata”

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қалыбекова Қ.С., Сөйлемез О., Бекқұлова А.Д. «Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімдер көріністері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 16–25. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.40>

***Cite us correctly:**

Kalybekova Q.S., Soylemez O., Bekkulova A.D. «Qorkyt ata kitabyndagy» ejelgi nanym-senimder korinisteri [Manifestations of ancient beliefs in “The Book of Korkyt Ata”] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 16–25. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.40>

Мақаланың редакцияға түскен күні 11.10.2023 / қабылданған күні 12.06.2024

Abstract. The article specifically examines the ancient beliefs of the Oguz tribes and the mythical elements of the ancient Turkic peoples, reflected in the songs “The Book of Korkyt Ata”, and ancient plots born in connection with shamanic beliefs. In addition, the Book of Korkyt Ata tells about the worldview of the early time and the ideology of the late epoch, about the combination of shamanic consciousness and Islamic understanding, which manifests itself in a holistic and complex syncretic form. It is also said that in the motifs of the mythical melodies in the “The Book of Korkyt Ata” one can find individual samples that do not have similarities. The word about the good preservation of the beliefs of the Turkic peoples and mythical ideas about the creation of the world is touched upon.

When writing the article, research papers were considered, which cited the analyses and conclusions of well-known scientific thinkers. The object of the study is the fact that, although the book got into writing during the period of adoption of Islamic values, the old beliefs have not undergone much change. It is known that the heritage of Korkyt Ata is a valuable asset of culture, literature and history. In addition, some data about Korkyt are also not true, which still needs to be studied. The article says that this is one of the topics that does not lose its relevance.

Keywords: Korkyt, faith, being, plot, epic, customs, folklore.

К.С. Калыбекова¹, О. Сойлемез², А.Д. Беккулова¹

¹кандидат филологических наук, доцент, Карагандинского технического университета имени А. Сагинова (Казахстан, г. Караганда), e-mail: 1kalam09@mail.ru

²доктор, профессор, Университет Кастамону

(Турция, г. Кастамону), e-mail: soylemezo@yahoo.com

¹преподаватель Карагандинского технического университета имени А. Сагинова (Казахстан, г. Караганда), e-mail: aynash.1979@mail.ru

Проявления древних верований в «Книге Коркыт Ата»

Аннотация. В статье конкретно рассматриваются древние верования огузских племен и элементы мифологии древних тюркских народов, отраженные в песнях «Книга Коркыт Ата», а также древние сюжеты, родившиеся в связи с шаманскими верованиями. Кроме того, Книга Коркыта Ата рассказывает о мировоззрении раннего времени и идеологии поздней эпохи, о сочетании шаманского сознания и исламского понимания, которое проявляется в целостной и сложной синкретической форме. Также говорится, что в мотивах мифических мелодий в «Книге Коркыт Ата» можно найти отдельные образцы, не имеющие сходства. Затрагивается слово о хорошей сохранности верований тюркских народов и мифических представлений о сотворении мира.

При написании статьи были рассмотрены научные работы, в которых цитировались анализы и выводы известных ученых-мыслителей. Объектом исследования является тот факт, что, хотя книга была написана в период принятия исламских ценностей, старые верования не претерпели особых изменений. Известно, что наследие Коркыт Ата является ценным достоянием культуры, литературы и истории. Кроме того, некоторые данные о Коркыте также не соответствуют действительности, что еще нуждается в изучении. В статье говорится, что это одна из тем, которая не теряет своей актуальности.

Ключевые слова: Коркыт, вера, бытие, сюжет, эпос, обычаи, фольклор.

Кіріспе

«Қорқыт ата кітабы» түркі әдебиеті тарихында ежелгі дәуірлерден жазба түрде жеткен, бірақ кітаби эпос әдебиеттің әсеріне көп ұшырамаған, оғыз-қыпшақ дәуірін толық сипаттай алатын әдеби-фольклорлық мұра ретінде сөз өнеріндегі поэтикалық көркемдігі, тарихи

деректілігі мен шежірелік сипаты, ежелгі наным-сенімдік болмысы арқылы барша әлемге әйгілі болған кесек тұлғалы, батырлық эпостық шығарма. Ондағы батырлық эпостық жырлар мен аңыз әңгімелердің дені ежелгі оғыз-қыпшақтардың ата мекені болған Сырдария мен Арал теңізі маңында, оғыз-қыпшақ ұлысында Қорқыт есіміне байланысты қалыптасып, біраз уақыт ауызша жырланып, ауызша тарап келген. XI ғасырдағы оғыз-қыпшақ одағының ыдырауы себепті батысқа ауған оғыздар ата-бабаларының тарихын, салт-дәстүрін мәңгі есте сақтау мақсатында XV ғасырларда бұл жырларды қағаз бетіне түсірген.

Қорқыт – оғыз-қыпшақ тарихындағы ежелгі түркілік дүниетанымның іргетасы шайқалып, түркілік мәдени-рухани тұтастық шашырап, бүгінгі түркі ұлттары қалыптаса бастаған үлкен қоғамдық-әлеуметтік сұрыпталудың бастапқы кезеңінде, яғни VIII-IX ғасырларда Сырдария бойында ғұмыр кешкен ойшыл, тәңірлік-шамандық нанымның уәкілі, әйгілі жырау, қобызға тіл бітірген өнер иесі. Қорқыт ата жайлы ауызша тараған аңыз-әңгімелерде болсын немесе «Қорқыт ата кітабындағы» эпостарда болсын Қорқыттың жатсатұрса ойлағаны – оғыз-қыпшақ бірлестігінің тағдыры, жырлағаны оғыз-қыпшақ батырларының ерлігі болды. Заман озған сайын ежелгі түркілердің ыдырауы мен мұсылмандануы толастамайды, қайта жеделдей түседі де, түркілік тұтастық келмеске кетеді.

XIV-XV ғасырларға қарай, ежелгі оғыз-қыпшақ одақтасығынан бөлініп, батысқа ауған оғыздар арасында ислам дінінің ықпалы барынша күшейіп, ескі заманнан естерінде сақтап, ауыздан-ауызға таратып, барынша қадірлеп келген көне заманның дана бақсылары мен абыздары, тарихи шындық ретінде қабылданып келе жатқан батырлық-ерлік жырлары мен аңыздары біртіндеп ығыстырыла бастайды, тіпті қудалауға түсіп, ұмыт болуға айналады. Осындай қасіретті заманда қағаз бетіне түскен «Қорқыт ата кітабы» белгілі өзгерістерге ұшырайды. Десе де, ол Қорқыттың атымен аталады. Жырлардың бұлайша топтасуы кейінгі замандарда да болған. Ол туралы М.Әуезов: «Ескілікті әңгімелердің бірсыпырасы белгілі бір хан мен патша немесе белгілі бір асқан бидің айналасына жиналған болады. Ескілік әңгімелерін кейде бір үлкен тарихи дәуірге әкеп те жиып қояды. Қазақ атаулы елдің ноғайлы дәуірінен қалған әңгіме-жырлардың көбі «Орманбет би» заманының маңына жиналған. Онан соң қазақтың ноғайдан бөлініп шығып, қазақ атанып, бөлек хандық құрып жүрген заманнан қалған ескілік әңгімелердің көбі «Әз Жәнібек» ханның тұсында болған», – дейді [1, 67-б.]. Ежелгі оғыз-қыпшақ жырларының Қорқыт есімі арқылы басы бірігіп, Қорқыт атымен аталуының себебі біріншіден, бұл жырлардың қағаз бетіне түсуден бұрын-ақ «Қорқыт жырлапты» дейтін атпен, Қорқыттың есіміне байланысты ауызша жырланып, ауызша таралып келуі болса; екіншіден, Қорқыттың қоғамдық-әлеуметтік кейіпкер ретінде жырдағы үлкенді-кішілі оқиғаларға араласып жырлардың тұтастанып, басының бірігуіне ұйытқы болуы.

«Қорқыт Ата» кітабындағы жырлардың құрылымы ежелгі мифтік сенімнің аясынан алшақтамай, исламға дейінгі түркілердің наным-сенімдік көріністерінің сақталуымен де ерекшеленеді. Жырларда дін үшін күрес деп айтылғанымен оған ислам дінінің әсері қатты тимегені байқалып тұрады. Керісінше оғыз-қыпшақ сахарасында ерте замандардан келе жатқан тәңірлік-шамандық наным-сенімнің сипаты көп ұшырасады және оның сюжеттік құрылымының бұзыла қоймағандығы байқалады. Демек, «Қорқыт ата кітабында» бағзы заманның дүниетанымы мен кейінгі дәуірдің идеологиясы, шамандық сана мен исламдық түсінік ұштаса келе, тұтас әрі күрделі синкреттік түрде көрініс табады.

Қорқыттың жеке өзін, оның өлмес туындысын әр кезеңдерде неміс шығыстанушылары Г.Ф. Диц (Дист), Т. Нелькеде, түрік ғалымдары А.Р. Ялман, Ф. Көпрілі, К.М. Рифат, М.Эргин, О.Ш. Гөкяй, итальяндық шығыстанушы Э. Росси, сондай-ақ В.В. Бартольд, А.Инан, А. Диваев, Г. Араслы, М. Тахмасиб, А. Туманский, А. Якубовский, В.М. Жирмунский, А. Кононов, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Р. Бердібаев, Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев және т.б. зерттеді. Ал біз қозғап отырған Қорқыт Ата жырларындағы ежелгі

наным-сенімдер сипаты тақырыбы В.М. Жирмунский, Х.Г. Короглы, Р. Әлмұханова, Б. Әбжетов, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде шет жағасы айтылған. Бірақ кейбір себептерге байланысты аз зерттеліп, олардың барлығын жинақтап, ғылыми тұрғыдан жіктеуге талпыныстар әлі күнге дейін жасалмаған. Сонымен қатар Қорқыт жайлы деректердің шындыққа жанаспайтын тұстары әлі де зерттеуді қажет етеді. Ол жайлы Қорқыт тақырыбындағы салмақты мәселелерді көтеріп жүрген Т. Қоңыратбайдың шетелдік және республикалық ғылыми басылым беттерінде жарық көрген мақалаларында баяндалады [2; 3, 127–130-бб].

Түркі халықтарының бай әдеби мұрасының біріне айналған Қорқыт ата жырларындағы ежелгі наным-сенімдер сипаты тақырыбының аз зерттелуі үлкен өзектілікке ие екендігін көрсетеді. Жұмысымыздың мақсаты ретінде Қорқыт ата жырларында көрініс табатын ежелгі мифтік наным-сенімдерді жан-жақты талдау мен сипаттауды алдық. Жырлар шоғырының бойындағы ескі наным-сенімдердің көп өзгеріске ұшырамағандығы зерттеу нысанына айналады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланы жазуда белгілі ойшыл ғалымдардың талдаулары мен ой-тұжырымдары көрініс тапқан зерттеу еңбектері нысанға алынды. Атап айтқанда, С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» атты ғылыми монографиясына [4] шолу жасала отырып, талдау жүзеге асырылды. Зерттеуші, мифолог С. Қондыбайдың «Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері» [5] атты іргелі туындысында қарастырылған теориялық тұжырымдарды да жұмысымызға пайдаландық. Т. Қоңыратбайдың «Эпос және этнос» атты монографиясында көрініс тапқан эпостық жырлардағы наным-сенім жайлы тұжырымдары назарға алынып, талдау жасалды. Сондай-ақ, зерттеуімізге Т. Қоңыратбайдың ғылыми зерттеу жұмыстарын қолдандық. Тақырыпқа нысан етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында түсіндіру, талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды.

Талдау мен нәтижелер

«Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімнің сипаты бүкіл эпостық жырлардағы бағзы заманнан келе жатақан дәстүрлі мәдени-рухани негізге, яғни шамандық-мифтік дүниетанымға, оның нанымдық ұғымдары мен түсініктеріне, ондағы жаратушы күштер мен тотемдік бейнелерге, сол наным-сенімнен туындаған салттық-дәстүрлік сана мен бұлжытпай орындалу керек деген жол-жоралғыларға, оның дәлелі ретінде көрсететін көне аңыздар мен сюжеттерге, ондағы ізгі тұлғалар мен жағымсыз құбыжық күштердің қатысуымен өрбиді. Оғыз-қыпшақ даласының ежелгі тыныс-тіршілігімен, эпостың алғаш қалыптасқан тұстағы көтерген тақырыбымен, алға қойған мақсатымен, атқаратын қоғамдық міндетімен ұштасып жатады. Қысқасы, «Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімнің сипаты: біріншіден, түркі мәдениетінің бастапқы дәуіріндегі көшпелілер дүниетанымының болмысы бейнесінде көрініс берсе; екіншіден, ру-тайпаның мүддесін қорғау, түрлі алауыздық пен кикілжіңдерді, ішкі қайшылық пен қақтығыстарды реттеудің түп негізі, өлшемі түрінде көрініс береді. Үшіншіден, кейінгі оғыз-қыпшақ бірлестігі тұсында сырттан баса-көктей кірген исламдық дүниетаным мен далалық дәстүрлі дүниетанымның, түркілік тұтастық пен бөлшектенудің күресі түрінде көрініс береді. Сөйтіп, ол ежелгі дәстүрлі наным-сенімді, оның салт-санасын бұзбай, өз қалпында ұстап тұру, халықты ішкі және сыртқы жаудан, елді бөлшектенуден аман сақтау идеясымен тоғысып жатады.

Дін тарихында шаманизм ежелгі түркі халықтары арасында кеңінен тараған ең көне наным-сенім жүйесі, оның киелі жаратушысы – көк тәңірі, діни уәкілі – бақсы, танымдық негізі – мифтік сана, сенімдік мазмұны – табиғатқа табыну, ата-баба аруағына сыйыну, киетектерге (тотемге) құлшылық ету және салттық-ғұрыптық жоралғыларды дәріптеп отыру деп қаралады. Ежелгі біртұтас түркі дәуірінде шамандық наным-сенімнің сипаты, негізгі

ұғымдары барлық түркілерде ортақ болған. Бірақ, наным-сенімдік ұстанымдарының жүйелі түрде қағаз бетіне түспеуі себебінен кейінгі түркілік тұтастықтың тоз-тоз болып ыдырап, түркі қағанаттары мен одақтастықтың баянсыз болуы оның бүтін бұлжымайтын жалпылық діни қағидалары, тура жолға бағыттайтын қасиетті кітабы, жаратушы мен пенде арасын дәнекерлеуші пайғамбары бар өркениетті діндер қатарына қосылуына ықпалын тигізеді. Сөйтіп, ол көп тәңірлі табиғатқа табынудан бір тәңірлі дінге бет алған деңгейде қалып қояды, әрі түркі халықтарының әрқайсысында наным-сенімдік ұғымдары мен түсініктерінің дараланушылығы, өзгешелігі орын алады. Әрине, бұған қарап шаман дінін қарапайым, кемелденбеген, сәбилік санадан туындаған үзік-жұлық түсініктердің шоғыры деп танып, оған немқұрайлы қарауға әсте болмайды. Шаманизм өзінің даму тарихы барысында бағзы нанымдық түсініктен мифтік дүниетанымға дейінгі, көп тәңірліктен бір тәңірлікке дейінгі жетілу, кемелдену кезеңдерінде қалыптастырған наным-сенімдік ұғымдарды, адам мен табиғат, адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы қилы қатынастарды сәйкестіріп, реттеп отыратын сан-салалы жолы, оны орындаудағы ереже-тәртібі, нені істеп, нені істемеуі туралы ырымдары мен тыйымдары, құлшылық ететін рухани тірегі, табынатын ізгі иелері, сақтанатын зұлымдық күштері бар дәстүрлі діни жүйе ретінде танылды. Сондықтан да шаман діні – түркі халықтарының ерте заманнан келе жатқан салт-санасының, дала мәдениетінің қайнар көзі, түп төркіні деп қаралады. Ал Қорқыт түркі мифологиясындағы шаман деп саналады. Бұл турасында С. Қасқабасов өз зерттеулерінде бірнеше дәлелдер келтіреді [4, 66-6].

Ежелгі түркілердің әлемнің жаралуы туралы мифологиялық наным бойынша, күллі әлемді, жер мен көкті жаратушы, ондағы тылсым мен тіршіліктің иесі, ұлы билеушісі біреу: ол – көк тәңірі. Көк тәңірі туралы мәліметтер әр кезеңдегі ғалымдардың зерттеулерінде де берілген. Соның ішінде С. Қондыбайдың «Байырғы қазақ дүниетанымның негіздері» атты іргелі туындысында Көк тәңірі – түркі елдерінің, оның ішінде қазақ халқының дәстүрлі тәңіршілдік дініндегі шексіз аспанның иесі Құдай, Жаратушы. Тәңірі сөзіне көк сөзін қосып атау, оның күллі әлемнің жаратушысы, әрі бірден-бір әміршісі дегенді білдірсе керек. Өйткені, көк – түпсіз, шетсіз тұңғиық аспан әлемі, әуе, тіпті күллі әлем, әрі барлық игіліктің бастауы, ғаламды билеуші Жаратқанның төрі, тұрағы, яғни жоғарғы әлемді де білдіреді делінеді [5, 59-6]. «Қорқыт ата кітабында» шаман дінінің киелі жаратушысы «тәңір» атауы үнемі қайталанып отырады әрі ол негізгі қасиеттері жағынан ислам дінінің ең киелі жаратушысы «алла», «құдай» атауларының баламасы, түркілердің құлшылық ететін рухани тірегі ретінде көрініс табады. Ол барынша дерексіздендірілген, абстракт тұлға болып, оның бейнесі тек адамдардың жүрегінде, көңілінде ғана сақталады. Әйтсе де «Қорқыт ата кітабындағы» Салар Қазан ауылының шабылуы туралы жырда: «Су – тәңірінің жүзін көріпті» дейтін аңыздық дерек айтылады, бірақ сипаттамайды. Яғни, ислам мен шаман – осы екі түрлі наным-сенім жүйесіндегі ең ұлы, ең құдыретті күштерге тән ортақ қасиеттер мен негізгі белгілер, оларды бір-біріне икемдеуге, бір-біріне балама ретінде ауыстыруға мүмкіндік берген.

Шамандық-мифтік дүниетанымда әлем жоғарғы, ортаңғы және төменгі болып үшке бөлінеді. Көк тәңірі мен рухтар жоғарғы – аспан әлемін, адамдар ортаңғы – жер беті әлемін, кесірлі жын-құбыжықтар төменгі – жер асты әлемін мекендейді. Жалпы әлем аталық пен аналықтан тұрады. Көктегі аталықтың символы – күн, аналықтың символы – ай; жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су. Алғашында «көгілдір аспан» мен «қара жер», соңынан «адам баласы» жаралған. Әлем үлкен өзен түрінде болады, оның басы аспан, ортасы жер, аяғы жер асты. Өзен бірнеше әлемді біріктіріп тұрады, әлемдегі күн, ай және басқа жарық денелер тынымсыз қозғалыста болады, олар осы өзенді бойлап қара жерді айналып жүреді деп қараған. Тіршілікте адам мен тылсым күштер арасынан жаралған, үш әлемді, екі дүниені жалғап, үйлестіріп отыратын ерекше тұлғалар болатынына сенген. Пенде

– жан мен тәннен құралған нысан, жанның пішіні болмайды, тәннің пішіні болады. Өлім тіршіліктің жалғасы, адам біржола өлмейді, тек жан көкке ұшып кетеді де, тән табиғатқа қайтады. Оның рухы мәңгі жасай береді деп ұққан. Осылайша, ежелгі түркілер жан мен тән, өмір мен өлім, фәнилік пен бақилық ұғымдарының қарама-қайшылығын, ақиқаттығын мойындайды. Маңдайға жазылған тағдырға қарсы тұруға, мәңгілік өмір үшін күресуге, қысылғанда ата-бабалар аруағын жәрдемге шақыруға, басқа әлемдік тылсым күштермен араласуға жол ашық деп санайды. Шамандық-мифтік санадан туындаған әлемнің сыр-сипаты жайлы осынау дүниетанымдық түсініктер мен ұғымдар кейінгі замандарда фольклорлық шығармалардың эстетикалық қуатын күшейтетін көркемдегіш құрал қызметін атқаратын болды. Ол, ең әуелі, фольклорлық шығармалардағы бір-біріне жүйелі түрде жалғасып, үндесіп отыратын баласы жоқ ата-ананың бейшара, мүсәпір халі, болашақ қаһарманның ғажайып дүниеге келуі, оған ат қою, оның ерекше есейіп-ер жетуі сияқты мотивтерде көрініс табады. Сөйтіп, фольклорлық шығармаларда ерекше мән беріле баяндалатын бұл мотивтер бас қаһарманды барынша дәріптеу, оның ерлігін аша түсу, оның болашақтағы ерліктерді жасауына дайындығын көрсету міндетін атқарады. Аталған дүниетанымдық түсініктер мен ұғымдар Қорқыт ата жырларында да көрініс беріп отырады.

Әдетте, жалпы түркілік фольклорлық шығармалардағы қаһарманның дүниеге келуі жайлы мотивтер қоғамдық дамудың әр кезеңіндегі пайымдалу ерекшелігіне қарай мынадай бірнеше топқа жіктеледі. Біріншісі, ең көне мифтік сарындағы мотивтер, мұнда қаһарман тікелей тылсым күштерден жаралады. Мысалы, ежелгі түркі бітіктас жырларында Білге қаған тікелей тәңірдің өзінен жаралады [6, 14-6]. «Оғызнама» эпосындағы кейіпкерлер күннің нұрынан, ағаштың жарығынан жаралады [7, 174-6]. Екіншісі, екі дүниелік жаратылысқа ие мифтік сарындағы мотивтер, мұнда қаһарман жартылай адам, жартылай тылсым күштерден жаралады. Олардың анасы перінің қызы немесе ғажайып хайуанат болып келеді. Мысалы, ежелгі түркілер жайлы аңыздарда түркілер адам мен көкбөрінің қосылуынан жаралады. Үшіншісі, шындық сипаттағы мифтік сарын мотивтері. Мұнда қаһарманның әке-шешесі кәдімгі адамдар, алайда қаһарманның тууы түс көру, әруақтардың басына түнеу, әулиелерден сұрап алу түрінде болады, немесе қаһарманның анасы қабыланның, арыстанның, құланның жүрегіне, бүйрегіне, етіне жерік болады. Олардың мінездемелері арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты деп суреттеледі. Яғни, қаһарманның болмысын таң қаларлық тылсым күштерден, ғажайып хайуанаттардан таратпайды, қайта солардың мінезіндегі, қайратындағы ұқсастық басты орын алады. Тіпті олардың өздеріне үстемдік ететін ғажайып тұлға туады.

«Қорқыт ата кітабынан» болашақ қаһарманның дүниеге келуі жайлы мифтік сарындағы мотивтердің ұқсастығы жоқ, бөлек үлгілерін ұшыратуға болады. «Дерсехан ұлы Бұқаш туралы жырда» баласы жоқ ата-ананың бейшара, мүсәпір халі былайша суреттеледі: Бір күні хандардың ханы Баяндыр хан жылда бір рет оғыздың билері мен бектерін шақырып, қонағасы беріп, сияпат көрсететін әдеті бойынша, бір жерге қара үй, бір жерге қызыл үй, бір жерге ақ үй тіккізіп, жылқыдан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойғызады. Ұлы барды ақ отауға, қызы барды қызыл отауға түсіріндер, кімде-кімнің ұл-қызы жоқ болса, қара отауға түсіріндер, астына қара киіз төсеп, қара қой сойып, етін алдына тартындар, жесе жесін, жемесе кетсін. Ұлы, қызы жоқты тәңірі қарғапты, біз де қарғаймыз дейді. Дерсеханның не ұлы, не қызы жоқ еді, ол ұлы тойға келіп, қорлау көріп, қатты қайғырып қайтады. Сосын, әйелінің ақылымен бүкіл елдің батасын алып, Бұқаш атты бір ұл көреді» [8, 41-б.]. Халық ауыз әдебиетінің інжу-маржаны «Қорқыт ата кітабындағы» дәл осы туындыда емшілікке қатысты түсінде аян алу мотиві де кездеседі. «Әкесі Дерсе ханның оғына ұшқан Бұқаштың жанына боз ат мінген Қызыр келіп, басынан үш рет сипап: Қорықпа, балам! Бұл жарадан өлмейсің. Жараң тау гүлі мен анаңның ақ сүтінен жазылады!» деп, ғайып болады. Бұны естіген анасымен бірге келген қырық қыз тауға шығып, жұпар иісті гүлдерді жинайды. Анасы емшегін сығады, бірақ сүт шықпады. Екінші рет сыққанда да сүт шықпады. Үшінші

рет сыққанда, заулап сүт шығады. Сүтке тау гүлін ұнтақтап салып араластырып, баласының жарасына жақты. Бұқаш жазылып, атына отырады» [9, 37-б.].

Осы сияқты баласы жоқ ата-ананың мұңын, халін баяндайтын мотив «Байбөрі ұлы Бамсы байрақ туралы жырда» да бар, бірақ онда баласы жоқ Байбөрі басқалар жағынан емес, өзі қорланып жылайды, Қазан бастаған оғыздар оған бата беріп, оның әйелі ұл туады. Жырда келесідей баяндалады: «Бұл сөзді есіткен барлық оғыз елінің бектері қолдарын жайып, жүздерін көкке жая жалбарынып, «Тәңірі саған ұл берсін», – десті. Ол заманда бектердің алғысы да, қарғысы да қате кетпей, дұғасы қабыл болушы еді» [10, 34-б.]. Бұл мотивтердегі қорлау мен қорлану – бар жақсылық пен жамандық көк тәңірінен келеді, баласыз қубас қалу тәңірдің кәріне ұшырау деп түсінетін шамандық нанымға қатысты болса, ал батаның күші дарып, тілегі қабыл болып, ұл сүю – сөздің де киесі бар, оның құдіретіне сүйеніп, әулиелерден, тіпті жалғыз жаратушы тәңірдің өзінен бала сұрап алуға болады деген тіл сиқырына қатысты болып тұр. Ең маңыздысы, осы мотивтердің түп тамыры тілеп алған баланың тумысынан киелі, оның дүниеге келуіне тылсым күштер араласқан дейтін шамандық түсінікпен байланысып жатқанын көруге болады.

Ал «Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырда»: Арудың сары қойшысы дейтін малшысы бар еді. Ол жайлауға елден бұрын көшетін, бір күні ол Ұзынбұлақ деген бұлақ басында перілерге кез болады. Қойлары үркіп кетеді, қойшы перінің біреуін ұстап алып, онымен жақындасады. Пері ұшып бара жатып: «Жыл толғанда менен аманатыңды ал, бірақ оғыздың басына пале таптың!» дейді. Сөйтіп, адам мен перінің жақындасуынан Төбекөз (төбекөз) дүниеге келеді, оның қолдаушысы өзінің аққу бейнесіндегі пері анасы болады. Расында, Төбекөз болашақта оғыздарға үлкен апат әкеледі [11, 289-б.]. Байырғы шамандық наным бойынша, «жоғарғы» әлемнің киелі рухтары құс бейнесінде сипатталады, құс – көк тәңірімен тілдесе алатын, көк пен жерді байланыстыра алатын алғашқы киетектердің, дүниеден өткен ата-бабалардың көктегі бейнесі, рухы (аруағы) деп қаралады. Құстардың ішінде аққу тәңірдің жердегі өкілі – бақсы шырғаға түсіп, аспан әлемін шарлап, көктегі жын-перілерін шақырған тұста жардемге келетін киелі қолдаушыларының бірі болып саналды. Сол себепті бақсылар бертінге дейін аққу терісін жамылып, оның қауырсынын тағып жүретін болған. Ал мифтік-фольклорлық аңыздар мен эпостарда аққу екі дүниелік жаратылысқа ие тұлғалардың (болашақ батыр, ұлы бақсы, асқан өнерпаз, Төбекөзді жалмауыз, т.б.) анасы не әйелі перілер түрінде беріледі. Олар адамға жолыққанда аққу болып көрінсе, кетерінде аққу болып ұшып кетеді. Халқымыз өзінің «қазақ» деген атының шығу тегін аққумен байланыстырып (қаз-ақ), оны тотемдік аңыздарына арқау етеді. Демек, бұл мотивтің астарынан екі дүниенің, яғни адамдар дүниесі мен тылсым күштер дүниесінің арасындағы ізгілікті не ізгіліксіз қатынастарға белсене араласатын тұлғалар тумысы жағынан осы екі дүние өкілдерімен тікелей байланысты болып, солардың ортасынан жаралады әрі солардың қолдауына ие болып отырады. Сондықтан да олар теңдессіз күш иесі, әрі болмыс бітімі де өзгелерден ерекше болады деген шамандық-мифтік нанымды көре аламыз.

«Қорқыт ата кітабында» болашақ қаһарманға ат қою мотивтері де ерекше мәнде баяндалады. Бірақ ондағы батырлық жырларда ежелгі дәстүрді сақтап, нәресте туған мезгілдегі оқиғаға, табиғат құбылысына қарап бірден ат қойылмайды. Қайта сол заманның өз салты бойынша, есейе келе баланың алғашқы жасаған ерлігіне, болған оқиғаға қарай ат қойылады, көбінде Қорқыт ата келіп бата беріп, ат қойып отырады. «Дерсехан ұлы Бұқаш туралы жырда»: Дерсеханның зарығып көрген жалғыз ұлы 15 жасқа келгенде алаңға шығып, Баяндыр ханның алып бұқасын өлтіреді. Қорқыт ата келіп, алғаш ерлік көрсеткені үшін батасын беріп, баланың атын «Бұқаш» қояды. «Байбөрі ұлы Бамсы байрақ туралы жырда» Байбөрінің құдыретті күштен сұрап алған жалғыз ұлы да 15 жасқа келгенде бес жүз гәуірді жеңіп, базаршылардың тоналған малын қайтарып алып бергені үшін Қорқыт ата келіп, «Баланың аты Байшұбар атты Бамсы Байрақ болсын, атын мен қойдым, жасын алла берсін!»

дейді. Ал «Басаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырда» жау келіп, ел үркіп қашқанда Аруздың жол-жөнекей жоғалтып алған баласын үңгірде арыстан асырап өсіреді, кейін баланы арыстанның апанынан құтқарып әкелсе де, ол жабайы әдетін қоймай апанға қашып, жылқының қанын сорып маза бермейді. Сонда Қорқыт ата келіп оған ақыл айтады, әрі «сенің үлкен ағанның аты Қиян селжұқ, сенің атың осы елден шыққан ағанның аты – Басат болсын, атыңды мен қойдым, өміріңді алла берсін!», – дейді. Демек, болашақ батырға ат қоюда ырымдау, тумысынан киелі күштің қолдауымен туғандығы, затына аты сай болсын деген тілегі, тіпті ғажайып күштерге үстемдік ете алатындығы, т.б. ескеріледі. Қорқыт ата әулие ретінде оған ат қояды, сондықтан оның есімінде киелілік бар деп саналады.

«Қорқыт ата кітабында» мифтік санадан туындаған ең көне көшпенді сюжеттер де кездесіп отырады. Көне көшпенді сюжеттің біреуі «жалғыз көз (төбекөз)» тақырыбындағы мифтік эпсана желісі. Кейінгі дәуірлерде бұл сюжет талай-талай шығармаға арқау болып, шығыс пен батыстың арасында көшіп жүреді.

Жырда «Төбекөз» адам мен перінің арасынан пайда болады, ғажайып жолмен өмірге келіп, ерекше есейіп-ержетеді. Осылайша, жырдың басынан-ақ «Төбекөз» екі дүниелік жаратылысқа ие өзгеше тұлға ретінде танылады. Есейген соң ол үңгірді тұрақ етеді. Үңгір – ежелгі түркілердің дүниетанымында, ата-бабалары алғаш тіршілік еткен, өсіп-өнген, олардың аруағы о дүниеге аттанған киелі мекені. Ежелгі түркілер қашанда үңгірді киелі мекен санап, сонда барып ата-баба аруағына құрбандық беріп отырған. Сондықтан да ежелгі түркілер өздерінің шамандық-мифтік нанымдарында осындай адам мен тылсым күштің арасынан пайда болып, үңгір сияқты киелі орындарды паналаған алыптар бітімі өзгелерден ерекше, дүлей күштің иесі, қорқуды білмейтін ер болады деп сенген. Десе де, «Төбекөз» шығу тегі қасиетті, киелі бола тұрса да ізгіліктің бейнесі түрінде емес, жауыздықтың мифтік-құбыжық бейнесінде болады да оғыздарға үлкен апат әкеледі. Осылайша өрбіген жырдың сюжеті ізгілік пен жауыздықтың күресі ретінде өрбіп, фольклорлық-эпостық сарында ізгі күштердің жеңіске жетуімен аяқталады. Қысқасы, Төбекөздің тууы туралы мотивте болсын, сюжеттің өн-бойындағы сан қилы шытырман оқиғалардың ішінде болсын, шамандық-тәңірлік діннің арқауы болған түрлі рухтарға, тылсым күштерге, ата-баба аруағына деген наным мен сенім, сондай-ақ жарылқаушы, жебеуші күштердің ролі ерекше орын алады.

«Қорқыт ата кітабындағы» көне сюжеттің ендігі біреуі «өліммен күрес» тақырыбы. «Өліммен күрес» идеясы адамзат мәдениетіндегі ең көне, ең құнды тақырыптардың бірі болып саналады. Бұл тақырыпқа құрылған сюжеттерді әлемнің түкпір-түкпірінен, көне аңыз-эпсаналар мен байырғы шығарамалардан кездестіруге болады. Екі түрлі тектің қарама-қайшылығы – жарық пен түнектің, өмір мен өлімнің күресі түрінде түсіндіріледі. Оғыз-қыпшақ даласында ықылым заманнан бері ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан «өліммен күрес» тақырыбы «Қорқыт ата кітабы» қағаз бетіне түскенде «Оғыз Доха Делі Домрұл туралы жырға» арқау болады [13, 59-б.].

Жырда ер жүрек Домрұл кінәсіз өлген жігіттің жанын қайтарып алу жолында эзірейілмен аяусыз алысады, оның кесірлі әрекеті алланы қаһарландырады, алла кәріне мініп Домрұлдың жанын алмақ болады. Домрұлдың өз басына қауып төніп, әкесі мен шешесіне келіп мұңын шағып, олардың құтқаруын сұрайды. Бірақ, жарының оған деген махаббаты әкешесінің махаббатынан да артық болып шығады да, алланы әсерлендіреді, олар ұзақ ғұмыр кешеді. Ал қазақ халқының жадында сақталған аңыздар мен эпсаналарда Қорқыттың қырық жыл өмір сүретіні аян болады. Осыдан бастап Қорқыт желмаясына мініп, өлімнен қашып, дүниені кезіп кетеді. Әбден тарығып, титықтаған Қорқыт жер ұйығына жетсем жаным қалар деп, өзінің туған жері Сыр бойына келеді. Су бетінен көр қазбас болар деп, желмаясының жабуын сыр суына төсеп, қобызын толассыз сарнатып отыра береді. Жүз жыл бойы Қорқытты аңдыған ажал, қобыз үні тынған бір сәтте, жылан болып келіп, оны шағып алады.

Осылайша айналдырған ажал Қорқытты ақыры алып тынады. Демек, Домрұл жырында сюжет эпостық түр алса, аңыздар мен әпсаналарда трагедиялық түр алады.

Қорытынды

Біз сөз еткен «Қорқыт ата кітабында» оқиғаны баяндау барысында исламға дейінгі түркі халықтарының көне эпосынан орын алған байырғы мифтік сюжеттеріне арнайы тоқталдық. Қорқыт ата жырларында көрініс табатын ежелгі мифтік наным-сенімдерге мейлінше жан-жақты талдау, сипаттау жасауға тырыстық. Ел аузында айтылып келген оғыз жырлары жазба әдебиетке түсіп, шығыстық жазба дастан үлгісі қарқын алып дами бастаған тұста хатқа түсірілгені белгілі. Соның өзінде байырғы оғыз халықтарының исламға дейінгі көне наным-сенімдері жақсы сақталғандығының куәсі боламыз. Мейлі Домрұл жыры болсын, немесе қазақ халқының арасына тараған аңыздар мен әпсаналарда болсын бәрі де ислам дінінің «тағдыр, алланың жазуы» деген киелі қағидаларына мүлде қайшы болып келеді. Әсіресе қазақ халқының арасында тараған аңыздар мен әпсаналарда Қорқыт бейнесі тәңірлік-шамандық діннің жаршысы, ең дана, ең көрнекті уәкілі ретінде сомдалады. Ал Қорқыттың тарихи тұлға екендігін көрсететін құнды мәліметтер аңыздар болып табылады.

XIX ғасырдың басынан бастап Қорқыт тақырыбындағы үлкенді-кішілі зерттеулер қазіргі түрік халықтарында ғана емес, әлемнің өркениетті елдерінде үзіліссіз жазылып, жарық көруде. Сонымен қатар, Қорқыт жайлы деректердің де шындыққа жанаспайтын тұстары зерттеуді қажет етеді. Себебі, Қорқыт ата мұрасы – мәдениет, әдебиет, тарих үшін аса құнды дүние. Заман озса да өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі.

Қорыта айтқанда, «Қорқыт ата кітабының» ежелгі наным-сенімдік сипаты тұтас эпостық жырлардағы бағзы заманнан келе жатқан дәстүрлі мәдени-рухани негізге саяды да, эпостық жырлардың танымдық, сана-сезімдік тірегі болып танылады. Ықылым заманнан бері оғыз-қыпшақ даласын мекендеген көшпенділердің тыныс-тіршілігін толық сипаттап, ұшқыр қиялынан туған түсініктерінің тегін тектеуімізге, мәні мен қасиетін ашып, саралап тануымызға негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Kongyratbay T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Kongyratbay K. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, No. 21. – Б. 55–61.
3. Қоңыратбай Т. Қазақ халқының музыкалық аспаптарын зерттеудің өзекті мәселелері // Түркология. – 2022. – №2 (110). – Б. 121–140. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-3162.05>
4. Қасқабасов С. Таңдамалы. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – Т.1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
5. Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Энциклопедиялық басылым. – Алматы: Қазақ тілі, 2018. – 480 б.
6. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан әпсаналары. – Алматы: Аруна, 2008. – 256 б.
7. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. 1-том / Құраст.: Ш. Ахметұлы, А. Әлібекұлы, Н. Базылхан, С. Қорабай, Қ. Орынғали, Қ. Сартқожаұлы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 504 б.
8. Қорқыт ата: энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 798 б.
9. Әшірханова Қ.М., Сүйінжанова Ж.К. Халық емшілігінің қазақ және түрік халық ауыз әдебиетіндегі көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04>
10. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен ауд. Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 б.
11. Қорқыт Ата кітабы (Дрезден нұсқасының транскрипциясы) / Қазақшалағандар: М. Жолдасбеков, Г. Шадиева. – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2020. – 752 б.

12. Жирмунский В.М., Кононов А.Н. Книга моего Деда Коркута. Репринтное воспроизведение издания 1962 года. – СПб.: Наука, 2007. – 229 с.

REFERENCES

1. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b. [in Kazakh]
2. Kongyratbay T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Kongyratbay K. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, No. 21. – 55–61.
3. Qonyratbai T. Qazaq halqynyn muzykalyq aspaptaryn zertteudin ozekti maseleleri [Actual problems of studying musical instruments of the Kazakh people] // Turkologia. – 2022. – №2 (110). – B. 121–140. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-3162.05> [in Kazakh]
4. Qasqabasov S. Tandamaly. Qazaqtyn halyq prozasy. Zertteuler [Selected works. Kazakh folk prose. Researches]. – T.1. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
5. Qondybai S. Baiyrgy qazaq dunietyanymynyn negizderi. Enciklopedialyq basylym [The basics of the ancient Kazakh worldview. The encyclopedic edition]. – Almaty: Qazaq tili, 2018. – 480 b. [in Kazakh]
6. Janaidarov O. Ejelgi Qazaqstan afsanalary [Legends of ancient Kazakhstan]. – Almaty: Aruna, 2008. – 256 b. [in Kazakh]
7. Kone dauirdegi adebi eskertkishter. 1-tom [Literary monuments of antiquity. Volume 1] / Qurast.: Sh. Ahmetuly, A. Alibekuly, N. Bazyghan, S. Qorabai, Q. Oryngali, Q. Sartqojauly. – Almaty: «Taimas» baspa uii, 2007. – 504 b. [in Kazakh]
8. Qorqyt ata: enciklopedialyq jinaq [Korkyt Ata: an encyclopedic collection]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 1999. – 798 b. [in Kazakh]
9. Ashirhanova Q.M., Suinjanova J.K. Halyq emshiliginin qazaq jane turik halyq auyz adebietindegi korinisi [The reflection of folk healing in Kazakh and Turkish folk-oral literature] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04> [in Kazakh]
10. Qorqyt ata kitaby. Ogyzdardyn batyrlyq jylary: Epos [The book of Korkyt ata. Heroic Songs of the Oghuz: An Epic] / Orys tilinen aud. A. Qonyratbaev, M. Baidildaev. – Almaty: Jazushy, 1986. – 128 b. [in Kazakh]
11. Qorqyt Ata kitaby (Drezden nusqasynyn transkripciasy) [The book of Korkyt Ata (transcription of the Dresden version)] / Qazaqshalagandar: M. Joldasbekov, G. Shadieva. – Nur-Sultan: Kultegin, 2020. – 752 b. [in Kazakh]
12. Jirmunskiy V.M., Kononov A.N. Kniga moego Deda Korkuta. Reprintnoe vosproizvedenie izdania 1962 goda [The book of my Grandfather Korkut. Reprint reproduction of the 1962 edition]. – SPb.: Nauka, 2007. – 229 s. [in Russian]